

МЕРЕЖА ІСТОРИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ РОЗСЕЛЕННЯ – МАЛИХ МІСТ, МІСТЕЧОК, ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД – ЯК ЧИННИК АКТИВІЗАЦІЇ ТУРИСТИЧНОГО РОЗВИТКУ ГАЛИЧИНИ

© Петришин Г.П., 2005

Особливості урбанізаційного процесу та закономірності історичного містотворення об'єктивно визначають місце історично сформованої мережі міст, містечок, фортифікаційних споруд Галичини щодо сьогодишнього стану урбанізації та історичного потенціалу Європи та України. Ця мережа визначає можливі шляхи урбанізаційного розвитку регіону та є чинником активізації різних сфер економіки, зокрема туристичного розвитку.

Ключові слова: урбанізаційний процес, мережа міст, фортифікаційні споруди, місто, містечко, історичний потенціал, Галичина.

Постановка проблеми. Мережа історично сформованих міст визначає можливі шляхи сучасного урбанізаційного розвитку регіону та є чинником активізації різних сфер економіки.

Мета статті. Метою містознавчих та пам'яткознавчих досліджень є не лише їх виявлення як продуктів матеріального світу [1], але й визначення їх потенціалу та використання його як стимулюючого чинника в сучасному економічному розвитку краю.

Аналіз останніх досліджень. Для дослідження мережі міст та окремих її об'єктів найоб'єктивнішим є використання методів, опертих на статистичні дані та картографічний матеріал, які уповні охоплюють досліджувану область чи регіон. Проблеми розвитку міст регіону в аспекті загального еволюційного процесу широко розглядаються українськими [2] та польськими дослідниками [3].

Процес містотворення доіндустріального періоду згідно з т. зв. “європейською формулою” формування мережі міст [4], який має спільні риси у різних регіонах, поділяється на такі характерні періоди:

- початковий стан (формування торгів та їх зв'язок з городами);
- перехідний період (закладення міст без правового статусу);
- основний період (закладення міст із правовим статусом);
- доповнювальний період (доповнення мережі містами функціонально неповноцінними або вузькоспеціалізованими);
- період спаду (відмирання нефункціонуючих міст) [5].

Процес містотворення доіндустріального періоду ґрунтується на домінуванні приватно-власницької ініціативи (бурги, фортеці, міста-резиденції, міста сакральні), яка поширилася на територію України. Тут мережа міст є відображенням епохи та її складових (у більшості спільних для Європи), тоді ж як ступеню соціально-економічного розвитку регіону відповідає розвиток окремих міст.

Основна частина. Найбільша насиченість регіону містами сформувалася у період приналежності його до Польсько–Литовської Речі Посполитої (1569–1772 рр.). Характерними ознаками містотворення цього періоду еволюційно-послідовно були: урбанізаційний бум з утворенням рівномірної мережі міст, а потім – стагнація урбаністичного розвитку.

Основним урбанізаційним чинником періоду XVII ст. слід вважати оборонний як протиставлення південно-східній агресії, перемінно татарсько-турецької, що мало істотне значення для

формування європейської культури. Ренесансна урбаністика є потужним явищем в історії світового містотворчого процесу. На території України під впливом вагомих містотворчих чинників якнайповніше розкрились і реалізувались теоретичні постулати просторового загосподарювання країни, планування новопосталих поселень та прогресивні вирішення оборонних споруд [6].

Українські землі вимагали швидкої економічної і військової організації. Ця проблема поєднувалась з проблемою демографічного вибуху і “зайвих людей” у шляхетському стані. Погляд на Україну із заходу, у складі Речі Посполитої, проявився у численних наукових трактатах. Зокрема вказувалось, що східні границі Речі Посполитої повинні бути зміцнені розкинутими що кілька миль замочками. “На сеймі тоді повинно обиратись людей, які знають ці околиці, які би визначили місця для цих фортець і ґрунти для них, додали би певну кількість сіл і містечок і поділили б це все на села і повіти” [7]. У 1569 р. було опубліковано пропозицію щодо організації “Нижньої Польщі” як регіону, який би зміцнив Річ Посполиту щодо татарської загрози [8]. Згідно з новими урбанізаційними теоріями Поділля у складі Речі Посполитої розглядалось як щит, який мав захистити внутрішні землі від татаро-турецької агресії – тому йому приділяли найбільшу увагу.

Оборона Нового часу опирається на цілу систему взаємопов’язаних фортець, яка обіймає інколи не лише одну країну, а набуває міжнародного характеру. Від турецької загрози на півдні Європи було збудовано потрійну лінію фортифікацій – пасма фортець або оборонних міст [9]. Велика будівельна акція в межах оборонного будівництва на Поділлі починається в 20-х роках XVI ст. і триває з малими перервами до середини XVII ст.

Результатом розвитку системи розселення було широке впровадження моделі оборонного поселення – містечка. Ці “міські села” мали фортифікації, певні елементи самоврядування і міські чинші, міщани в основному займались рільництвом, а промисловість і торг були на невисокому рівні [10].

Фортифікації у територіально визначеному регіоні, для якого збігаються картографічні матеріали, виявлено на основі карти Г.Л. Боплана 1650 р. [11] для території Галичини (Львівська та Івано-Франківська області повністю, Тернопільська – за винятком Крем’янецьчини).

Зріз урбанізаційної хвилі України у першій половині XVII ст. показує, що у цей період тут відбулося зростання містотворчої діяльності – розбудовували старі міста, закладали нові, відбудовували чи релокалізували зруйновані. Аналіз бібліографічних даних з великою достовірністю (можлива похибка міститься у межах 5–7 %) дозволяє реконструювати повну мережу міст цього періоду для часового зрізу бл. 1630 р. як найбільш удокументованого. Ця мережа, зазначимо, лише частково відображена Г. Бопланом і значно краще – Ф. фон Мігом [12] (див. таблицю).

**Розподіл типів поселень з карти Г.Л.
де Боплана у Галичині за сьгоднішнім адміністративно-територіальним поділом**

Області	Типи поселень			
	фортеці	міста	слободи	села
Івано-Франківська	17	2	6	<i>не пороховано</i>
Львівська	9	28	8	
Тернопільська	30	10	13	
разом	56	40	27	

Наповненість території міськими поселеннями є приблизно рівномірна, що відповідало тогочасним економічним умовам, торговій функції міст та рівнодоступності ринку. Лише на Поділлі, яке першим зазнавало турецько-татарських нападів, вони посідають кращі фортифікації, там же і більша кількість слобід.

Дослідження карт України Г. Боплана має численну бібліографію. Менш вивченими є містознавчі питання, пов’язані з цими картами. Перше з них: що слід розуміти під такими умовними позначеннями на карті, як фортеця, місто, слобода? Який дефініційний ряд споруд чи поселень стоїть за ними?

Отже, фортеця – це місто, оточене фортифікаціями прогресивної на той час конструкції. Із військовою метою карта складалась в епоху Ренесансу, коли поширеними стали муровані фортифікації бастионного типу італійського (перші реалізації у замках 1560-х рр. – наприклад, Олика) чи земляні насипного голландського (із 1630-х рр.) вирішення. Але більшість міст стали фортецями раніше – до винайдення та застосування бастионного типу. Проблема перебудови і зміцнення старих міст (з використанням, за змогою, старих мурів), відображена у трактатах А. Палладіо, Дж. Буска, Дж. Маджі, Ф. Де-Марчі [13]. Тому можна припускати, що фортецями позначені ті міста, фортифікації яких було дещо модернізовано – добудовою бастионів (класичних 5-кутних, іноді – 3-кутних, т. зв. “гострих кутів”) чи, принаймні, округлих, висунутих за лінію мурів бастей, що дозволяло вести фланговий вогонь, зміцненням стін шляхом потовщення та укріплення земляними насипами, заміною дерева на камінь та цеглу, влаштуванням поля обстрілу перед фортецями, внутрішнім переплануванням міста тощо. Нових фортець, виконаних згідно зі складеним інженером планом, було ще обмаль. Із класичних прикладів на карті позначено Замостя, яке, зведене наприкінці XVI ст., відкрило нову еру в реалізаціях такого типу на східних землях Речі Посполитої, а також Броди, до зведення фортифікацій якого, цілком можливо, був причетний Г. Боплан [14]. Інші міста вимагають ґрунтового вивчення.

Місто – це поселення з укріпленнями архаїчної конструкції, що не відповідали вимогам часу. Питанням залишається, чому така мала кількість міст позначена на карті, а певні їх скупчення пропущені взагалі (скажімо, у Прикарпатті). Очевидно, зображались лише важливіші – поблизу стратегічних напрямів, які, окрім торгу, виконували ще якісь додаткові функції, або ж просто більші, де можна було розквартирувати частину війська.

Слобода – це місто новозакладене, яке перебувало у стані зведення (найдовше зводили стіни – кілька десятиліть) або ж у стані відбудови, перебудови, розширення і т. п. і посідало на декілька років (нерідко до 20-ти) привілей звільнення від оплати численних податків – так зв. “свободи”. Чим далі на схід Поділля, тим стрімкіше зростає число слобід, що підтверджує бурхливу змінність урбанізаційного процесу у цей період [15]. Сам Г. Боплан високо оцінював свою містотворчу діяльність, пишаючись 50-ма новозакладеними “слободами”. Зауважимо, що найбільше слідів ренесансної урбанізаційної діяльності в європейській практиці віднаходять саме на теренах України [16].

Якщо позначенням міста є подібний рисунок, а слободи – просто значок, то фортецям притаманна індивідуальна характеристика.

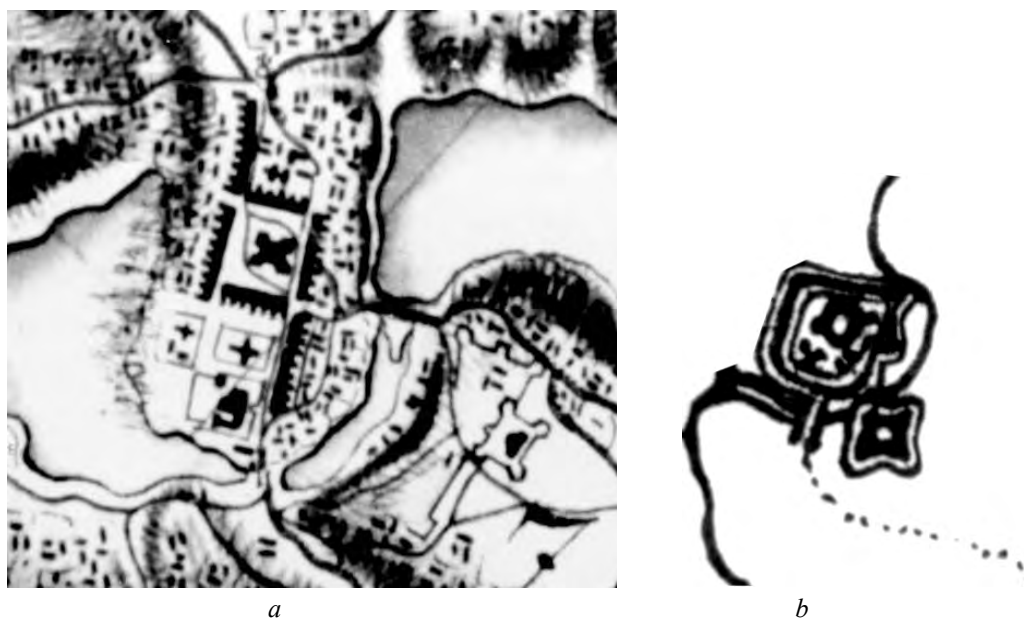

Рис. 1. Міста – пам'ятки урбанізаційного процесу. Збараж Тернопільської області:
a – зображення на карті Г. Л. де Боплана 1650 р. (збільшене і повернуте на 180°);
b – зображення на мапі Ф. фон Міга 1779–1782 рр.

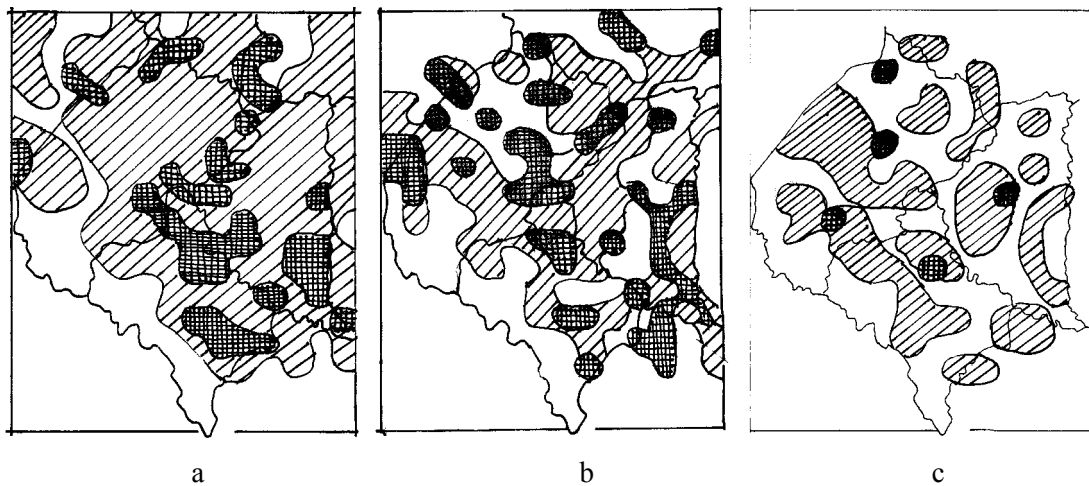

Рис. 2. Насиченість території Галичини містами:
 а – 1630-ті роки; б – 1880-ті роки; с – 1990-ті роки.

Рис. 3. Мережа міст Львівської області з позначенням історичних міських поселень, які втратили свій статус

Процес містотворення індустріального періоду, який формується на основі попереднього періоду, набуває значних регіональних відмінностей. Початок цього періоду, який збігається із входженням регіону до австрійської імперії, фіксує згадувана вже мапа Ф. фон Міга. Праця над нею припала на час впровадження кардинальних реформ у всіх сферах життя Галичини. Реформуванню

підлягала і мережа міст, які були численними, але з малою кількістю населення, забудовані нетривкими спорудами, із слабо розвинутим ремеслом та відсутністю промисловості [17].

Приведення міських поселень Галичини до австрійських класифікаційних понять було не одноразовим актом, а зайняло кілька десятків років, оскільки збігалось із зміною дефініції міста, яка була пов'язана з переходом до індустріальної епохи [18]. У 1773 р. в австрійській провінції Галичині (Королівство Галичини і Володимирщини), яка займала територію 82 тис. кв. км, нараховувалося 280 міських поселень, з них 93 міст і 187 містечок [19].

Згідно з проведеним у 1828 р. статистичним описом, міста Австрійської імперії поділялися на дві групи: *civitates* (справжні, повноцінні міста) і *oppida* (другорядні, неповноцінні, властиво містечка). На цей час у провінції Галичині було 59 міст (зокрема й 3 буковинські) з населенням понад 2 тис. мешканців кожне [20].

Станом на 1830 рік Галичина займала 13 % території імперії і за цим показником посідала друге (після Угорщини) місце з 15 провінцій. Густота населення на всій території Галичини була вищою від середнього показника. Вона дорівнювала густоті населення в центральних провінціях монархії (наприклад, у Верхній Австрії) чи в її південних регіонах (наприклад, у Хорватії). Втім, у самій Галичині густота населення теж не була однорідною, вона знижувалась із заходу на схід. Відсоток міських поселень серед усіх населених пунктів провінції коливався від 0,83% у Хорватії та 0,96 % у Каринтії до 14,6 % у Ломбардії. У більшості провінцій відсоток міських поселень становив 3–5 %, у Галичині – 4,66 %. За якістю міської мережі (тобто, за часткою міст відносно всіх міських поселень) Галичина займала середнє місце – тут третина міських поселень посідала юридичний статус міст.

Під впливом промислової революції в XIX ст. у Центрально-Східній Європі відбувалося поступове відмирання найтонших ланок пізньосередньовічної мережі міст та містечок і утворення на її основі нової міської мозаїки. В індустріальний період густота міської мережі втратила своє значення як визначальний елемент урбанізації, натомість на перший план виходила величина нових індустріальних центрів.

Висновки. Як правило, в кожен історичний період формується певна група міст, які є виразниками принципів урбанізації свого часу. Чисельно ця група не є визначальною у системі розселення і при переході до наступного періоду деградує або зрівнюється за своїми характеристиками з іншими міськими поселеннями. У Галичині пам'ятки бурхливого урбанізаційного процесу знаходяться сьогодні за межами індустріальних центрів, районів та осей пріоритетного розвитку. Це дозволило зберегти їх самотність та автентичність [21].

1. Петришин Г. Мережа історично сформованих міст Галичини як пам'ятка урбанізаційного процесу // *Історичні пам'ятки Галичин: Матеріали наук. краєзнавчої конф.* – Львів, 26 жовтня 2000 р. – Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 292 с. – С. 173–186.
2. Бевз М., Владімирський-Буданов М., Грушевський М., Ісаєвич Я. та ін. 3. Богуцька М., Виробіш А., Гейштор А., Гербет С. та ін. 4. Lichtenberger E. *Stadtgeografie. Band 1. Begriffe, Konzepte, Modelle, Prozesse.* – Stuttgart, 1986; Samsonowicz H. *Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późno-sredniowiecznej* // *Kwartalnik kultury materialnej* N3. Warszawa: PAN, 1980. – S. 341–347. 5. Петришин Г.П. Закономірності історичного процесу містотворення у Західноукраїнському регіоні // *Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка”*. – 2001. – № 429. – 223 с. – С. 45–51. 6. Петришин Г. Кількісні та якісні характеристики урбанізаційного процесу Галичини в контексті України та Польщі в період ренесансу // *Вісн. Держ. ун-ту “Львівська політехніка”*. – 1999. – № 358. – С. 220–230.
7. Zarebska T. *Poczatki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego.* – Warszawa–Lodz, 1986. – 474 с. – С. 123. 8. Zarebska T. *Poczatki ...* – С. 127. 9. Zarebska T. *Teoria urbanistyki włoskiej XV–XVI wieku.* – Warszawa, 1971. – 245 s. – S. 162. 10. Крип'якевич І. *Історія України.* – Львів, 1990 (1938). – С. 240–241. 11. У роботі використано найновіше факсимільне видання – Спеціальна карта України Г. Боплана 1650 р. – Львів–Київ, 2000. 12. Mieg F. von: *Karte des Koenigreichs Galizien und Lodomerien, M 1:28.800, 1779/1782; Kriegsarchiv in Wien, B. IX a, 390.* – Машинопис. Уперше опис мапи подано в: Петришин Г. *Карта фон Міга як джерело до містознавства Галичини* //

Картографія та історія України: Зб. наук. пр. – Львів–Київ–Нью–Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – С. 54–79.

13. *Zarebska T. Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku. – Warszawa, 1971. – S. 196.*

14. *Кравцов С. Містобудівельна історія Бродів та Г. Левассер де Боплан // Україна в минулому. – Київ–Львів, 1993. – Вип. IV. – С. 31–39; його ж: Сліди французької школи у фортифікаціях України XVII ст. // Фортифікація України: Матеріали Міжнар. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський. – 18–22 жовтня 1993. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 24.*

15. *На території Хмельницької області – 20 фортець, 10 міст, 5 слобід; Вінницької – відповідно 66 фортець, 6 міст, 88 слобід.*

16. *Zarebska T. Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego. – Warszawa-Lódz, 1986. – 474 s.*

17. *Оскільки офіційна статистика була у стані зародження, ми можемо оперувати лише суб'єктивними враженнями. Див.: Петришин Г., Бойко Х., Іваночко У. Галицькі міста і містечка (кін. XVIII – поч. XIX ст.) // Бальтазар Гакет – дослідник Південно-Східної і Південної Європи. Дослідження і матеріали. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2000. – С. 168–185.*

18. *Петришин Г., Іваночко У. Еволюція принципів класифікації міст Галичини в австрійський період (1772–1918 рр.) // Кн. міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві / Під ред. Г. Петришин. [Вісн. Держ. ун-ту “Львівська політехніка”: Архітектура. – № 379]. – Львів, 1999. – С. 67–95.*

19. *Brawer A. J. Galizien, wie es an Oesterreich kam. – Leipzig; Wien, 1910. – S. 25 (в оригіналі переплутано місцями кількість міст і містечок).*

20. *Taffeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. – Wien, 1828. – Tab. “Städte mit mehr als 2.000 Einwohnerzahl”.*

21. *Петришин Г. Проблеми та перспективи дослідження мережі історично сформованих міст Галичини // Записки НТШ. Праці секції “Географія”. Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть. – Львів: Вид-во НТШ, 2003. – С. 235–247.*